

* * *

Bizim ədəbiyyat tariximizin ən böyük dövrünü təşkil edən klassik ədəbiyyatın tədqiqi sahəsində son yüz il ərzində böyük işlər görülmüş, ayrı-ayrı şairlərin həyat və yaradıcılığı ətraflı şəkildə tədqiq edilmişdir. Ancaq ədəbiyyatın ümumi inkişaf qanunauyğunluqları, təkamül və transformasiya prosesləri və digər tarixi-tipoloji məsələləri bir qayda olaraq ya tədqiqatçıların nəzərindən kənarda qalır, ya da bu barədə hipotetik və yanlış fərziyələr söylənilir. Bu sahədə konkret faktlara söykənən tədqiqatların olmaması isə öz növbəsində bir sıra digər sahələrdə də yanlış nəticələr çıxarılmasına səbəb olur. Məsələn, XVII-XVIII əsrlər ədəbiyyatından bəhs edilən dərsləklərdə və tədqiqatlarda artıq

Kamil ALLAHYAROV,
professor

proseslərindən başlanmalıdır. Ancaq bizdə bu məsələ də indiyədək öz həllini tapmayıbdır; bizim ədəbiyyat tariximiz sanki birdən-birə hazır şəkildə göyüdən düşən yüksək sənət nümunələrindən başlanır və bunun səbəbləri də heç izah olunmur. Ona görə də həm folklorşünaslıq, həm də ədəbiyyat tarixi ilə bağlı yazılmış tədqiqatlarda artıq təsvirçilikdən tarixi-nəzəri və tipoloji problemlərin həllinə keçmək vaxtı çoxdan çatıbdır.

* * *

Feysbukda Təkamül nəzəriyyəsinin tərəfdarları ilə əleyhdarları arasında gedən mübahisələrə tez-tez rast gəlinir. Sayca əlehddarlar daha çoxdur və onlar iddia edirlər ki, guya Təkamül nəzəriyyəsi artıq iflasa uğrayıbdır. Ancaq unutmaq lazım deyil ki, Təkamül nəzəriyyəsi demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrində dərsləklərə salınır. Məgər bu dərsləkləri hazırlayan alimlər axmaqdırlar ki, "Adəm və Həvvə" əfsanəsi əvəzinə Darwin nəzəriyyəsinə dərsləklərə salırlar? Müasir insan tipinin yaranması üçün Ana Təbiət milyon illər çalışmışdır. "Adəm və Həvvə" əhvalatı isə dinlərin özlərinin də etiraf etdikləri kimi, təqribən 6500 il bundan əvvəl Urmiya yaxınlığında baş vermiş bir hadisə əsasında yaradılmış Şumer mifologiyasıdır ki, oradan da əvvəlcə yəhudi dininə, sonra isə digər dinlərə keçib.

Həm də milyon illər ərzində tək insanın anatomik quruluşu deyil, düşüncəsi, dili, mənəviyyəti də təkamül yolu ilə inkişaf edib və indi də etməkdədir. Məsələn, cəmi iki min il bundan əvvəl dünyanın mədəni ölkələrindən sayılan qədim Romada insanlar qladiator döyüşlərinə baxmaqdan zövq alırdılar. Ancaq artıq orta əsrlərdə in-

sine məxsus çoxlu qəbir daşları vardır. Ancaq məlumatda bu daşlara həkk olunmuş adlar barədə heç nə deyilmir. Ona görə də bilmək olmur ki, Şeyx Nizami "buradan Gəncəyə köçəndən sonra" onun hansı qohumlarının qəbri Tad kəndində qalıbdır. Bu məsələ ilə bağlı yalnız Nizamiyə mənsub edilən və çoxdan bəri mübahisələrə səbəb olan bu iki beytə istinad edilir: "Gəncə dənizində mirvari kimi gizlənsəndə, Qum əyalətinin dağlıq hissəsindənəm. Təfrişdə "Ta" adlı bir kənd vardır, Nizami oradan şöhrət tapıbdır". Mərkəzi (Tehran ətrafı) ostanın "Mədəniyyət abidələri, əl sənətkarlığı və turizm idarəsi"nin məsul işçisi Məryəm Kərimzadə "İrna"nın muxbirinə deyib ki, "Tad kəndinə turistlərin gəlməsi üçün burada küçələrə daş döşənilib və 2019-cu ildə buradakı abadlıq işlərinə, o cümlədən Nizaminin evinin təmirinə 500 milyon riyal vəsait ayrılıbdır. Yeni ildə də bu işlər davam etdiriləcəkdir. 2009-cu ildən bu kənd maddi-mədəni irs nümunəsi kimi qorunur".

Qeyd etmək lazımdır ki, yerli əhali də Təfrişdəki küçə və məktəblərə, parklara "Nizami Təfrişi" adı veriblər. Halbuki coğrafi və tarixi əsərlərdən məlumdur ki, Nizaminin dövründə bu şəhər Təfriş yox, Tebres adlanırdı və təqribən iki əsrdən sonra sonuncu "Təfriş" forması almışdır. Nəhayət, bunu da demək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən beytlər nəinki şairin əsərlərinin 17-ci əsrdən əvvəl yazılmış əlyazmalarında, hətta müasir dövrdə İranda çap olunmuş "Xəmsə"lərin də əksəriyyətində yoxdur. Çünki bu beytləri kimsə 16-cı əsrdən sonra bəzi əlyazmalara əlavə edib və yalnız bundan sonra bəzi təzkirəçilər də həmin beytlər barədə məlumatlar yazıb-

çıxıb, ətrafı basır və s. Bütün bu əlamətləri biz Baykalyanı ərazilərdə görürük: Baykala 400-ə yaxın çay tökülür, Anqara isə ondan kənara axır, mağaralar silsiləsinə malik Berezayti dağı indi Bərquzin, Ranqa çayı indi Renqa adlanır və s. Viştapsanın adına isə e.ə. 6-cı əsrdə Dara tərəfindən yazdırılmış Behistun kitabələrində rast gəlinir və burada Dara öz atası Viştapsanın Orta Asiyada canişin olmasını yazır. Baykalyanı ərazilər isə o zaman skif-sak ələminin şərqdəki mərkəzi idi. Buradan da aydın olur ki, Zərdüşt sak olubdur. Zərdüştlik dininə əsasən o, e.ə. 6-cı əsrdə yaşayıbdır. Ancaq Zərdüştü fars hesab edən Avropa şərqşünasları Qatların dilini Daranın kitabələri ilə müqayisə edəndə görürlər ki, bunlar eyni dil deyil, qohum olsalar da aralarında çox ciddi fərqlər var. Bu fərqlərin səbəblərini isə onlar belə izah edirlər ki, yəqin Zərdüşt 1000-1500 il Daradan əvvəl yaşayıbdır. Farslar da belə hesab edirlər. Halbuki fərqlərin səbəbi Qatların sak dilində olmasıdır.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Dara atasının qəbul etdiyi dini bütün İranda yaymağa nə qədər çalışsa da, farslar özlərinin qədim Mitra (Mehr) dininə sadıq qaldılar. O zaman üsyankar Azərbaycan muğlarının dini Dara tərəfindən qadağan edildiyinə görə yeni dini yalnız Azərbaycan əhalisi qəbul etdi. Farslar isə zərdüştiliyi təqribən min il sonra - sasanilər dövründə ölkədə yayılmaqda olan xristianlıqla mübarizə vasitəsi kimi qəbul etdilər.

* * *

Qədim ibtidai-icma dövründə insan qrupları qəbilə, tayfa halında birləşmişdilər. Tayfa üzvləri özününkü, ətrafdakılar isə özgə, düşmən sayılırdılar. Bir tayfa digərlərini özünə tabe edib, dövlət yaradandan sonra isə ölkə başçıları öz dövlətində daxili sabitlik yaratmaq, etnik ixtilafı aradan qaldırmaq üçün ölkədə vahid din və ya təriqət yaratmaq prinsipindən istifadə edirdilər. Belə təbliğat aparılırdı ki, eyni dinə və ya təriqətə mənsub olan bütün insanlar etnik kimliyindən asılı olmayaraq qardaşdılar. Ancaq XVII-XVIII əsrlərdən başlayaraq Avropada elm inkişaf etdikcə dini şüur zəiflədi və onun yerini qan, dil birliyini əsas götürən milli şüur tutmağa başladı. Millətçilik yaranandan sonra isə Avropa xalqları arasında ixtilaf və müharibələr vüsət aldı. Birinci və ikinci dünya müharibələrinə səbəb olan əsas amil də elə millətçiliklə bağlı idi. İkinci dünya müharibəsindən sonra millətçilik bəlasından xilas olmağın yollarını axtaran Qərb mütəfəkkirləri universal insan hüquqları, dövlətlər daxilində çoxmədəniyyətlik, demokratiya qaydaları barədə düşünməyə başladılar və Avropa artıq 75 ildir ki, Avropada müharibə yoxdur (Keçmiş Yuqoslaviyada olanlar da sırf millətçilik zəminində baş veriblər). Yeni qaydalara əsasən hər bir ölkədə yaşayan insanlar milliyyətindən, dinindən və irqindən asılı olmayaraq həmin ölkənin bərabərhüquqlu vətəndaşlarıdır. Bundan sonra "ispanyalı", "fransalı", "amerikalı", "kanadalı", "braziliyalı", "rusiyalı" kimi etnik adlar ortaya çıxdılar. Ona görə də indi koronavirusla bağlı ölkələrin sərhədlərinin bağlanması, dövlətlərin özünəqapanması uzun müddət davam edərsə, bunun məlum tibbi və iqtisadi zərərindən əlavə, gələcəkdə digər fəsadları da üzə çıxarmaq bilər.

STATUSLAR TƏFƏKKÜR GÜZGÜSÜNDƏ

aksiom halı almış belə bir yanlış fikir daima təkrar olunur ki, bu dövrdə folklorun təsiri ilə yazılı ədəbiyyatda dil, üslub sadələşir, realist təmayüllər güclənir, şairlər folklorə mənsub qoşma, gəraylı, bayatı və s. şeir formalarından istifadə etməyə başlayırlar. Halbuki əldə olan bütün yazılı folklor nümunələri göstərir ki, həmin əsrlərdə xalq yaradıcılığı hələ də qədim türk-ozan sənətkarlığı ənənələrinə əsaslanırdı və qeyd edilən şeir şəkilləri də folklorlardan yazılı ədəbiyyata yox, əksinə, yazılı ədəbiyyatdan tədricən folklorə sirayət edirdi. Bu yeni şeir formaları XVI əsrdə öz ideyalarını sadə türk əhalisinə çatdırmaq məqsədilə Şah İsmayıl, Qurbani, Pir Sultan Abdal kimi Səfəviyyə sufi şairləri tərəfindən yaradılırdı. Şeir dilinin sadələşməsi də məhz onların xidmətidir. XVIII əsrdə Nadir şah hakimiyyətə gələndən sonra Səfəviyyə sufilərinə dövlət tərəfindən verilən maaşı dayandırır və bundan sonra aşiq sənətini yaratmağa məcbur olan sufi sənətçiləri də öz sufi səhlələrinin şeirlərini mahnı kimi oxumağa başlayırlar. Ona görə qoşma və gəraylıya "aşiq şeiri" demək də düzgün deyildir. Bayatı forması isə yığcam olduquna görə o, hələ XVII əsrdən folklorə daxil olur.

İstər ədəbiyyat tarixinə, istərsə də folklorşünaslığa dair yazılmış hər bir dərslək sözsüz ki, ilk növbədə söz sənətinin qaynaqları, formalaşması və folklorlardan yazılı ədəbiyyata keçid

sanla insanın qanlı döyüş səhnəsini it boğuşdurmaq və ya xoruz döyüşdürmək səhnələri əvəz edir. Müasir Qərb ölkələrində isə artıq bunlar da qadağan edilib.

Hal-hazırda bir çox ciddi alimlər hətta "Təkamül nəzəriyyəsi" istilahlı əvəzinə artıq "Təkamül qanunu" istilahlından istifadə etməyə başlayıblar, çünki elm inkişaf etdikcə bu qanunun doğruluğu da daha tutarlı faktlarla təsdiq olunur. Təkamül nəticəsində inkişaf etmiş insan zəkasının bizim dövrdə yaratdığı "mücüzələr" də göz qabağındadır. Əgər insan aqlının təkamülü olmasaydı, biz hələ də şam işığında oturur, at və eşşək belində hərəkət edərdik.

* * *

Bir telekanalda Vaqif Səmədoğlunun doğum gününə həsr olunmuş verilişə baxırdım. Orada deyildi ki, şair bir dostuna bağışladığı kitaba yazdığı xatirə sözlərində özü barədə "babat bir şair" ifadəsini işlədib. Görəsən, Vaqif müəllim bu ifadə ilə öz şairlik səviyyəsini səciyyələndirmək istəyib, yoxsa təvazökarlıq edib?

* * *

İrannın "İrna" rəsmi xəbər agentliyinin 16 fevral 2021-ci il tarixində yaydığı məlumata görə, İrannın Mərkəzi Ostanında, Qum şəhəri yaxınlığında yerləşən Təfriş şəhərindən yarım kilometr kənarda olan Tad kəndinin qəbristanlığında Nizami Gəncəvinin ailə-

lar. İranda ən ciddi nizamişünaslar kimi tanınmış Səid Nəfisi, Vəhid Dəsgərdir və Əbdülhüseyn Zərrinkub da bu beytlərin Nizamiyə mənsub olmasına inanmamışlar.

ZƏRDÜŞTÜN DÖVRÜ, VƏTƏNİ VƏ ETNİK MƏNSUBİYYƏTİ

Bəşəriyyət tarixində çox mühüm rol oynamış Zərdüşt barədə dünya hümanitar elmləri hələ 18-ci əsrdən ciddi araşdırmalar aparmağa başlasa da, sərlövədə qeyd edilən mühüm məsələlərdən heç biri indiyədək öz elmi həllini tapmayıbdır. Məhz bu qeyri-müəyyənlik nəticəsində də bütün dünyada Zərdüşt mexaniki surətdə fars hesab edilir. Ancaq Avestanın ən qədim hissəsi olan və Zərdüştün öz dilindən çıxmış Qatlarda onun vətəni barədə bəzi məlumatlar öz əksini tapıbdır. Bu məlumatlara əsasən Zərdüşt onun təlimini rədd edən həmvətənləri tərəfindən qovulduqdan sonra Viştapsanın ölkəsinə gəlir və burada Viştaspa onun dinini qəbul edir. Ancaq nə Zərdüştün vətəninə, nə də Viştapsanın ölkəsinin adı çəkilir. Bəşəriyyət tarixindəki ilk real peyğəmbərin vətəninə yalnız bəzi əlamətləri sadalanır. Burada müqəddəs dünya dənizi vardır ki, ona yüzlərlə çay tökülür, biri isə ondan kənara axır. Bu dənizi əhatə edən Berezayti dağı bütün uzununu boyu mağaralarla müşahidə olunur. Burada qış çox uzun olur və sərt keçir. Yazda çaylar məcrasından